

مرکز اطلاعات و مدارک علمی ایران
تمت به درك

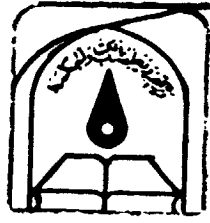
بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ

۴۰۸۶

۲۰۸۶

سید

۲۳۴۰۵

دانشگاه تربیت مدرس
دانشکده علوم انسانی

پایان نامه کارشناسی ارشد تاریخ

غلات در دو قرن اول هجری

نگارش

رقیه میرابوالقاسمی

استاد راهنما:

دکتر صادق آئینه‌وند

استاد مشاور:

دکتر غلامحسین زرگری نژاد

۸۳۲/۲

تابستان ۱۳۷۷

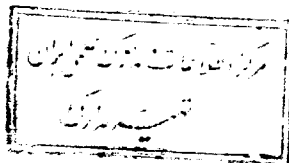
۲۳۴۰۵

تأیید به اعضای هیأت داوران حاضر در جلسه دفاع از پایان نامه کارشناسی ارشد

اعضای هیأت داوران نسخه نهائی پایان نامه خانم / آقای .. رقبه میرابوالقاسمی

تحت عنوان .. غلات .. دودو. قرن اول هجری

را از نظر فرم و محتوی بررسی نموده و پذیرش آنرا برای تکمیل درجه کارشناسی ارشد پیشنهاد می کنند.

۱۳۷۷ / ۱۰ / ۹

اعضای هیأت داوران	نام و نام خانوادگی	رتبه علمی
۱ - استاد راهنما	دکتر کوشک	استاد
۲ - استاد مشاور	دکتر شاد	استاد
۳ - نماینده شورای تحصیلات تکمیلی	دکتر ...	استاد
۴ - استاد امتحن	دکتر ...	استاد
۵ - استاد امتحن	دکتر ...	استاد

کلیه حقوق اعم از چاپ و تکثیر، نسخه برداری، ترجمه و
اقتباس و... از پایان نامه کارشناسی ارشد برای دانشگاه
تربیت مدرس محفوظ است. نقل مطالب با ذکر مأخذ
بلامانع است

تقدیم به:

شهدای گرانقدر انقلاب اسلامی که امنیت و آسایش ما
مرهون فداکاریهای خالصانه آنهاست

و

پدر و مادر عزیزم
به پاس زحمات بی دریغ،
مهربانها

و

شکیبایی شان

تشکر و قدردانی

باتشکر از:

استاد گرامی جناب آقای دکتر آینه‌وند که راهنمایی‌های ارزشمندشان، راهگشای بسیار مؤثری جهت هر چه پربارتر کردن رساله بود.
و استاد محترم جناب آقای دکتر زرگری نژاد که از مشاوره‌های ارزنده ایشان در طی تدوین رساله، بهره‌مند بودم

و با سپاس و قدردانی از:

کارکنان زحمتکش بخش‌های پژوهشی و آموزشی دانشکده علوم انسانی که در مراحل مختلف تدوین رساله از همکاری مسئولانه آنان برخوردار بودم.

چکیده

رساله حاضر، با تکیه بر دیدگاهی تاریخی، به ریشه‌یابی مهم‌ترین عوامل و زمینه‌های ظهور پدیده غالی‌گری در میان مسلمانان، طی دو قرن اول هجری (بستر زمانی پیدایش این اندیشه) پرداخته است. شناخت صحیح این پدیده فکری که یکی از ماندگارترین و عمیق‌ترین تأثیرات را در تاریخ اندیشه اسلامی بجای نهاد، با محدود نمودن آن در عرصه کلام و ملل و نحل، بدون شناخت زمینه‌های تاریخی - اجتماعی آن میسر نخواهد بود. از اینرو بررسی و تجزیه و تحلیل تاریخی پدیده غلو، با استناد به اطلاعات تاریخی و اطلاعات تکمیلی منابع ملل و نحل، رجال و حدیث و ... محور عمده‌ای است که این رساله حول آن شکل گرفته است.

به عنوان پیش‌درآمدی بر مسأله غلو، تعاریف لغوی و اصطلاحی رایج در خصوص غلو و انواع کاربردهای آن و نیز دیدگاه قرآن در این زمینه، به فصل اول اختصاص یافته است. فصل دوم به بررسی سیر تاریخی ظهور این پدیده در میان مسلمین طی قرن اول هجری و تجزیه و تحلیل مهم‌ترین نمودهای اجتماعی آن اختصاص یافته است. پدیده «سبایی» و «سبائیان» و نحوه ارتباط آنها با «کیسانیه» نمودهای اجتماعی مذکور را تشکیل می‌دهند.

در فصل سوم، چگونگی غالی‌گری در قرن دوم هجری و ابعاد مختلف آن تحت عنوان غالی‌گری سیاسی، مورد بحث و بررسی قرار گرفته است. مهم‌ترین چهره‌های غالی و چگونگی فعالیت‌هایشان، رئوس عقاید غالی نظیر تناسخ، حلول، تشبیه، و ... توأم با نحوه موضع‌گیری ائمه شیعه در قبال غلات، عمده‌ترین محورهای مورد بحث در این فصل است.

بحث انتهایی رساله که چهارمین و آخرین فصل آن را تشکیل می‌دهد، به بررسی غالی‌گری مذهبی در زمان مورد نظر، و علل مرکزیت یافتن ائمه شیعه در اندیشه‌های غالی، اختصاص یافته است.

فهرست مطالب

صفحه	عنوان
۱	مقدمه.....
۳	کلیات تحقیق.....
۳	بیان مسأله و سؤالهای اصلی تحقیق.....
۳	سابقه و ضرورت انجام تحقیق.....
۴	فرضیات.....
۴	اهداف.....
۵	نقد و بررسی منابع.....

فصل اول : غلو، تعاریف و کاربردها (۱۸-۳۹)

۱۹	۱-۱- معنای لغوی غلو.....
۲۰	۲-۱- کاربرد ادبی.....
۲۱	۳-۱- کاربرد دینی.....
۲۵	۴-۱- غلو از دیدگاه قرآن.....
۲۷	۵-۱- یهودیت.....
۳۲	۶-۱- مسیحیت.....

فصل دوم : سبائیان و کیسانیان (۴۰-۸۶)

۴۱	۱-۲- ابن سبا به روایت مورخان.....
۴۷	۲-۲- ابن سبا به روایت ملل و نحل نویسان.....
۴۹	۳-۲- بررسی روایات.....

۵۷	۴-۲- کاربردکنمه سبایی در منابع اسلامی
۵۷	۴-۲-۱- کتب انساب و کتب لغوی
۵۹	۴-۲-۲- کتب تاریخی
۶۳	۴-۲-۳- کتب ملل و نحل
۶۴	۵-۲- سیف بن عمر
۶۷	۶-۲- مختار و کیسانیه
۷۳	۷-۲- محمد حنفیه و امامت
۸۰	۸-۲- محمد حنفیه و مهدویت

(۸۷-۱۵۱)

فصل سوم: غالی‌گری سیاسی

۸۸	۳-۱- نخستین آثار غلو
۹۰	۳-۲- تناسخ
۹۴	۳-۳- حمزه عماره بربری، بیان بن سعمان، مغیره بن سعید
۱۰۱	۳-۴- رجعت
۱۰۲	۳-۵- جابر بن یزید جعفی
۱۰۸	۳-۶- ابومنصور عجلی
۱۱۲	۳-۷- غالی‌گری و انتقال خلافت
۱۱۴	۳-۸- غلو
۱۱۴	۳-۸-۱- ابوالخطاب
۱۲۰	۳-۸-۲- خطابه و اسماعیلیه
۱۲۱	۳-۹- تشبیه
۱۲۱	۳-۱۰- تشبیه در میان غیر مسلمانان

۱۲۲	۱۱-۳- تشبیه در میان مسلمانان.....
۱۲۲	۱۱-۳-۱- تشبیه در ذات.....
۱۲۳	۱۱-۳-۲- مؤمن الطاق.....
۱۲۵	۱۱-۳-۳- هشام بن حکم.....
۱۲۸	۱۱-۳-۴- هشام بن سالم جوالیقی.....
۱۲۹	۱۱-۳-۵- یونس بن عبدالرحمن قمی.....
۱۳۴	۱۲-۳- تشبیه در صفات.....
۱۳۶	۱۳-۳- تشبیه و غلو: همانندی یا تفاوت.....
۱۴۱	۱۴-۳- غالی‌گری در نیمه دوم قرن دوم هجری (۱۴۱-۲۰۳ هـ ق).....
۱۴۱	۱۴-۳-۱- دوران امام کاظم (ع).....
۱۴۵	۱۴-۳-۲- واقفیه.....
۱۴۹	۱۵-۳-۱- غالی‌گری در خراسان.....
۱۴۹	۱۵-۳-۱- ابومسلمیه.....
۱۴۹	۱۵-۳-۲- مقنعه.....

(۱۵۲-۱۸۹)

فصل چهارم: غالی‌گری مذهبی

۱۵۳	۱-۴- تفویض.....
۱۵۵	۲-۴- اهل بیت.....
۱۶۱	۳-۴- ظهور غالی‌گری مذهبی.....
۱۷۴	۵-۴- استنتاجی کلی از مباحث اصلی رساله.....
۱۷۹	۶-۴- پیشنهادات.....
۱۸۰	منابع و مأخذ.....
۱۸۹	چکیده به زبان انگلیسی.....

مقدمه :

دو قرن اول هجری، به عنوان نخستین قرون شکل‌گیری جامعه حکومت و فرهنگ و تمدن اسلامی جایگاه ویژه‌ای را در تاریخ اسلام به خود اختصاص داده است. از اینرو تمامی آنچه که به عنوان تاریخ و سرگذشت اسلام شناخته می‌شود تداوم تحولات جامعه نوپای اسلامی دو قرن اول و نتایج حاصل از آنهاست.

در میان تحولات یاد شده، فعل و انفعالات شدید سیاسی - مذهبی، بیشترین و عمیق‌ترین تأثیرات را در سرنوشت جهان اسلام بجای نهاد، همگامی سیاست و مذهب در این زمان که به شکل دوروی یک سکه جلوه‌گر می‌شود، در تمامی تحولات عمده، محسوس و مشهود است. آنچنانکه حتی بار معنایی بسیاری از اصطلاحات رایج این دوره، دو وجه سیاسی و مذهبی را توأمأ شامل می‌شود. اصطلاحاتی چون خلافت، امامت، خروج، دعوت، مهدویت و ...

چنین تلفیقی نخستین پیامد مستقیم خود را به صورت ظهور فرقه‌ها و نحله‌های مذهبی نشان داد که زاینده و پرورده تحولات سیاسی بوده و متقابلاً در حیات سیاسی - اجتماعی جامعه، مؤثر واقع می‌شدند. از جمله مهم‌ترین مظاهر کنش و واکنشهای مذکور، ظهور پدیده غالی‌گری است که از مسائل مبتلا به جامعه اسلامی قرون اولیه، بویژه قرون دوم، به شمار می‌رود. جهت‌گیری «خاص» مبدعان این گرایش عقیدتی نسبت به مسأله امامت و رهبری (مهم‌ترین معضل مسلمانان) که به نفوذ و گسترش سریع آن در اذهان گروههایی از مسلمانان انجامید، حاوی عناصر عقیدتی خاصی بود که تا آن زمان در میان مسلمانان سابقه نداشت. با اینحال بیگانگی مذهبی و فکری مسلمانان با این اندیشه خاص، از طریق

تلفیق آن با عناصر مذهبی اسلامی. حل و فصل شده و به عنوان اندیشه‌ای «اسلامی» عرضه شد، این اندیشه التقاطی که مبنای «باطنی‌گری» در جامعه اسلامی قرار گرفت، یکی از ماندگارترین تأثیرها را در عرصه حیات اجتماعی و مذهبی مسلمانان به جای نهاد.

بررسی علل و زمینه‌های پیدایش این اندیشه در میان مسلمانان، از دیدگاهی تاریخی، به عنوان محور اساسی شناخت صحیح پدیده غنی‌گری، مسأله‌ای است که رساله حاضر، تبیین و تحلیل آن را بر عهده دارد. در این خصوص بررسی زمینه‌های عام و خاص مؤثر در ظهور غالی‌گری، علل بکارگیری برخی عناصر خاص اعتقادی و تلفیق آن با عقاید اسلامی و عمده‌ترین تأثیرات آن در جامعه اسلامی، طی دوره زمانی که از آغاز تا سال ۲۰۳ ه‍.ق (شهادت امام رضا (ع)) را در بر می‌گیرد، مورد بحث قرار گرفته است. روش تحقیق بر اساس روش تحقیق تاریخی و با تکیه بر منابع موجود اعم از منابع تاریخی، کلامی، ملل و نحل، حدیثی، رجال، کتب انساب و لغتنامه‌ها، تفاسیر و منابع دینی نظیر قرآن کریم صورت گرفته و سعی بر آن بوده که با نقد و بررسی مطلب موجود در آنها از ابهامات موجود پیرامون ظهور پدیده غالی‌گری در جهان اسلام، کاسته و تصویر از چگونگی آن پیش‌رو قرار دهد. این هدف، انگیزه اصلی محقق این رساله را نیز شامل می‌شود.

کلیات تحقیق (طبق طرح تحقیقی اولیه)

بیان مسأله و سئوالهای اصلی تحقیق

جامعه اسلامی طی دو قرن اول هجری، جامعه‌ای نو پا و در حال شکل‌گیری و در همان حال گرفتار چالشها و تنش‌های فراوانی بود. این تحرکات دارای وسعتی قابل توجه به لحاظ اجتماعی بوده و تأثیرات فراوانی بر روند شکل‌گیری جامعه اسلامی و مهم‌تر از آن تفکر اسلامی، بر جای نهاد. شریعت اصلی تحرکات مذکور، ظهور و پیدایش متوالی گرایش‌های فکری متعددی بود که جامعه اسلامی را به عرصه تلاقی افکار بدل کرده و ویژگی بارز این جامعه از همان دهه‌های اولیه شکل‌گیری محسوب می‌شود. همین ویژگی است که نقشی سرنوشت‌ساز در رویدادهای سیاسی - اجتماعی جهان اسلام، طی زمان مورد بحث و حتی پس از آن ایفا نمود.

در این میان، جریان غالی‌گری و اندیشه وابسته بدان، از جمله گرایش‌هایی است که حیات فکری جامعه اسلامی طی دو قرن اول هجری رویکردی مؤثر بدان داشته و متقابلاً از آن متأثر است. با اینحال ماهیت این جریان و ابعاد گوناگونش، در پس پرده‌ای از ابهام قرار دارد. سؤال نیست که: غالیان که بودند و مبانی فکری و عقیدتی آنان چه بود؟ چه عللی سبب پیدایش این گرایش فکری طی دوره زمانی مورد نظر در جامعه اسلامی گشت؟ و چنین گرایش‌هایی، بیشتر در بین کدام اقشار و به چه دلیل رشد یافت؟

- سابقه و ضرورت انجام تحقیق

سیر تاریخی تفکر و عقاید اسلامی، از دیرباز مورد توجه اندیشمندان مسلمان بوده و کتب چندی در این خصوص تألیف نموده‌اند. در دوران معاصر نیز، موضوع مذکور، عرصه پژوهشهای متعددی از سوی محققان داخلی و خارجی بوده است که عمدتاً بر اساس داده‌های تاریخی و محتویات کتب ملل و نحل و فرق، انجام گرفته است. با اینحال اندیشه غالی‌گری و منشأ و پیامدهای آن تاکنون به صورت تحقیقی مستقل و روشمند، از دیدگاهی تاریخی، مورد بررسی مجزا قرار نگرفته است. گستردگی و عمق تأثیرات جریان فرهنگی مذکور، در تاریخ سیاسی - اجتماعی و مهم‌تر از آن در تاریخ تفکر اسلام، ضرورت انجام چنین تحقیقی را که می‌تواند گامی مؤثر جهت انجام پژوهشهای آتی به منظور زدودن ابهامهای تاریخی آن باشد، آشکار می‌سازد.

- فرضیه‌ها

به عنوان فرضیاتی قابل بررسی می‌توان گفت:

۱- در دنیای اسلام، تعریف مشخصی در باب غلات وجود نداشته و هر یک از فرق، بر اساس مبانی فکری خود، تعریفی ارائه کرده‌اند.

این فرضیه در طی مراحل تحقیق بدین صورت اصلاح شد: در دنیای اسلام، تعریف واحدی درباره غلات وجود نداشته و در دوره‌های زمانی مختلف، تعاریف متفاوتی از آن ارائه شده است.

۲- غالی‌گری، یک فرقه یا جریانی منسجم و سازمان‌یافته را تشکیل نمی‌دهد، بلکه تحرکی فرهنگی - اجتماعی است که تحت تأثیر عوامل مختلف داخلی و خارجی، پدیدارگشته و طی دوره زمانی خاص رواج گسترش یافت.

۳- جریان مذکور، جامعه اسلامی را دچار کشمکش‌های درونی نموده و سبب رکود فرهنگی جامعه اسلامی گشت.

اهداف

شناخت زمینه‌ها و ریشه‌های تاریخی شکل‌گیری اندیشه غالی‌گری و نقش و جایگاه آن در افکار عمومی مسلمانان، طی دوره زمانی مورد بحث، به منظور دستیابی به نحوه شناخت تأثیرگذاری جریان فرهنگی مذکور بر روند شکل‌گیری حیات عقیدتی و فرهنگی جامعه اسلامی، اصلی‌ترین هدف پژوهش حاضر را تشکیل می‌دهد.

نقد و بررسی منابع

سرگذشت عقاید و اندیشه‌ها، معجونی است از تاریخ، سیاست، مذهب، اقتصاد و در یک کلام تمامی جنبه‌های حیات اجتماعی انسان. یک اندیشه، از همدن زمان نضج‌گیری تا آن زمان که به بالندگی و رشد و گسترش نائل می‌شود، هیچ‌گاه عاری از این ویژگی «معجونی» نیست و لذا شناخت زوایای تاریک و روشن آن، جستجویی همه جانبه را طلب می‌کند. چنین جستجویی در خصوص آن دسته از آراء و اندیشه‌هایی که ریشه در گذشته‌های دور تاریخ دارند، بسیار مشکل‌تر از آن است که بتوان مدعی «همه جانبه» بودن آن شد، چه از میان رفتن بخش وسیعی از منابع مورد نیاز برای چنین شناختی بر اثر گذشت زمان و بجای ماندن آمیزه‌ای از افسانه‌ها و اقوال ضد و نقیض و پراکنده، تشخیص بین افترا و واقعیت را در مورد بسیاری از آنان، ناممکن و یا بسیار دشوار می‌سازد.

این فقدان منابع از جنبه دیگری نیز مشکل‌آفرین است و آن، دشواری مربوط به یافتن ردیابی مشخص از مراحل پیدایش یک اندیشه یا مرام، به منظور تبیین و تحلیل تسلسل تاریخی و زمانی وقایع است. در این خصوص گسستگی و پراکندگی وقایع به لحاظ زمانی و فراوانی حلقه‌های مفقوده‌ای که شناسایی سلسله مراتب وقوع حوادث به واسطه آنها میسر است، بویژه قابل ذکر است.

این هر دو مشکل در بررسی زمینه‌های پیدایش غالی‌گری در میان مسلمانان، بیش از پیش مشهود است.

اطلاعات به جای مانده در خصوص غلات و جریان غالی‌گری در جامعه اسلامی، در مجموعه‌ای از منابع مختلف تاریخی، کلامی، حدیثی، رجالی، ادبی و ... پراکنده است که تصویری مبهم از چگونگی پیدایش و رشد این پدیده بدست می‌دهد. منظور بودن این اندیشه در میان اقشار مختلف مسلمانان، اعم از شیعه و سنی، مانع از آن بوده که اطلاعات جامعی درباره آن ثبت و ضبط شود که از این لحاظ، کتب تاریخی، بویژه از فقر بسیاری برخوردارند. این فقر اطلاعات، در عین حال، تا حدی نیز معلول آن است که آثار نامحسوس و تدریجی این گرایش فکری، به مراتب بیش از آثار مستقیم و مشهود آن بوده است.

در چنین مواردی اطلاعات مربوطه، زمانی جمع‌آوری و ثبت می‌گردد که مدتهای مدیدی از زمان پیدایش آن پدیده گذشته است و این بُعد زمانی در تغییر، تبدیل و یا آمیختن عمدی و سهوی وقایع با یکدیگر، عامل مؤثری به شمار می‌رود. ضمن آنکه عامل مهم بی طرف و منصف بودن یا نبودن نویسنده